

A megakadásjelenségek eredete a spontán beszéd tervezési folyamatában*

Bevezetés

A beszédprodukciónak pszicholingvisztikai tanulmányozása két úton indult meg a hatvanas évektől. Az egyik a hezitálások (kitöltött szünetek) és a néma szünetek vizsgálata volt, amelyekből következtetni próbáltak a kiejtést megelőző műveletekre (Goldman-Eisler 1968; 1972). A másik a beszéd közben megjelenő hibák, illetőleg a nyelvbtlások elemzését helyezte középpontba, amelynek eredményei alapján biztató megoldást reméltek a rejtetten működő folyamatok feltérképezésére (Fromkin 1973; 1980). A spontán beszédben megjelenő szünetek, nyelvbtlások és más hibák azért fontosak, mivel azokra a folyamatokra, illetőleg működéseikre utalnak, amelyekről nem kaphatunk közvetlen információt a hibátlan közlések elemzésekor.

A beszéd – akusztikailag – egy folytonosan változó jelsorozat, amelynek alapján meglehetősen nehéz meghatározni, hogy a tervezés, az artikulációs programozás milyen nyelvi formákban és milyen lépésekben történt. Ha azonban egy szegmens, egy szó vagy egy szókapcsolat ejtésében hiba történik, akkor annak elemzése révén lehetőség nyílik a tervezési szakaszok hipotetikus kijelölésére, valamint az adott szakaszban végrehajtott művelet azonosítására. A szünetek, a nyelvbtlások és más hibák egyfelől alátámasztják azt a hipotézist, hogy a közlések tervezése különböző „méretekben” történik, másfelől pedig jelzik az egyes folyamatok (és szintek) működési összehangolatlanóságát (Gósy 1998a). A pszicholingvisztika kialakulását jóval megelőzően a magyar Lux Gyula egyértelműen megfogalmazza a spontán beszéd lényegét, amikor azt írja: „...a beszélésnek a tulajdonképpeni nehézsége nem maga a beszéd, a kiejtés, hanem a kiejtés előtti, a tudatunk alatt végbemenő, bizonyára érzelmeken nyugvó munka” (1926 után, 91). Tovább folytatva egy „rendezői tevékenységet” tételez fel a tudatunkban, amely a szóalakok és a mondatok kimondását előkészíti, egyúttal lehetővé teszi. Lux Gyula ezzel a hipotézissel jóval megelőzte időben a modern pszicholingvistáknak a beszédprodukciónak a tervezési folyamatáról alkotott feltételezéseit. Lux elképzelései alapvetően nem mondanak ellent az azóta felállított modellek működésének. Megjegyzendő, hogy munkájában megemlíti a nyelvbtlásokat is (i.m. 91), annak igazolására, hogy a szavak kiejtését megelőzően meghatározott működések zajlanak a tudatunkban.

A szoros értelemben vett spontán közlésekre jellemző a redundancia és a hiány, hiszen mind a gondolatok kialakulása, mind a kivitelezés ugyanazon helyzetben jön létre (Fábricz 1988). A redundancia arra utal, hogy a beszélő helyenként túlbiztosítja a hallgató számára az elhangzottak megértését, a hiány pedig arra, hogy a közlések mind formailag, mind tartalmilag néha oly mértékben hiányosak, hogy nehezhíthetik a megértést. Mindezek következményei, illetőleg kísérő jelenségei a különféle szünetek, a hibák, a nyelvbtlások. A mindennapi beszédhelyzetben a beszéd tervezése és kivitelezése nem jelent problémát a felnőtt embernek, függetlenül attól, hogy milyen a beszédprodukciónak a folyamatossága. Ez utóbbi tekintetében nagyok az egyéni különbségek. Vannak, akik csaknem hibátlanul képesek nyelvi formába önteni a gondolataikat, mások pedig szinte teljesen széttördelik a közléseiket szünetekkel, hezitálásokkal, ismétlésekkel és más hibákkal. E két véglet között pedig számos, a folyamatosság tekintetében különböző spontán közléseket tapasztalunk.

* A kutatás a T 037287 sz. OTKA támogatásával készült.

A megakadásjelenségek

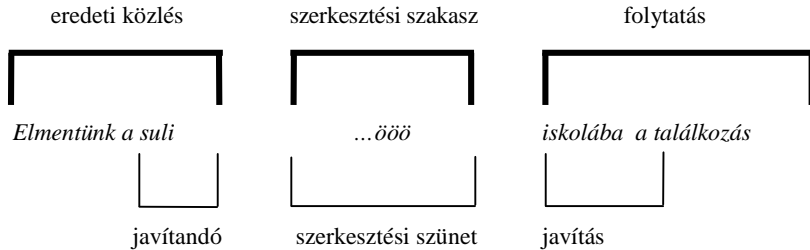
A spontán beszéd folyamatosságát megakasztó jelenségeket összefoglaló néven **'megakadásjelenségeknek'** nevezzük. Létrejöttüknek az az oka, hogy a beszélő bizonytalan abban, hogy mit szándékozik mondani, ugyanakkor igyekszik kontrollálni a közlés tervezési és kivitelezési rész-folyamatait. A megakadásjelenség kifejezés valójában gyűjtőfogalom, a spontán beszédben fellépő, különféle hibákat értjük rajta. E fogalom szükségszerű bevezetését indokolja az is, hogy a 'nyelvbottlás' nem használatos szakszóként, mivel az lényegében a megakadásjelenségek egy (pontosan nem definiált) részét fedí le. Crystal azt írta a nyelvbottlásról, hogy az nem kifejezetten artikulációs hiba, hanem a nem megfelelő neurális programozás eredménye (1986, 311). Az ÉkSz. meghatározása: „Az a jelenség, hogy valaki véletlenül más szót vagy hangot ejt, mint amit akart” (1013). A nyelvbottlás pszicholingvisztikai definíciója tágabb: „beszéléskor ejtett hiba, amelyben beszédhangok és szavak hibásan ejtődnek avagy átszerveződnek” (Berko Gleason–Bernstein Ratner 1998, 323).

Az emberi beszédprodukciós mechanizmus működése univerzális, tehát nem egy adott nyelv függvénye; a megakadásjelenségek azonban bizonyos fokig nyelvspecifikusak (minthogy maga a mechanizmus is tartalmaz nyelvspecifikus sajátosságokat). Ebből adódik, hogy az egyes jelenségek azonosítása, a típusok meghatározása, illetőleg azok osztályozása nyelvenként és szerzőnként igen különböző lehet. Garrett elsősorban a funkcionális (ahol a szavak szó szerkezethez tartozása és nyelvtani szerepe elől) és a pozíciós szint (ahol a szavak sorrendje és formájuk bizonyos vonatkozásai specifikálódnak) mentén osztályoz (1980); mások a hibák nyelvi, pszicholingvisztikai sajátosságai szerint. Harley például megkülönböztet néma szüneteket a produkció két különböző szintjén, valamint hezitálásokat, továbbá úgynevezett egyéb megakadásokat, amelyek közé a téves kezdést, az ismétlést és a töltelékszavakat sorolja (2001, 373).

Adataim feldolgozása alapján a megakadásjelenségeket funkcionális szempontból két nagy csoportra különítem el. Az egyik csoportban a beszélő bizonytalanságából adódó jelenségek, a másikban a téves kivitelezés jelenségei vannak. A beszélő bizonytalanságából adódnak a (nem lélegzetvételt biztosító és nem retorikai célú) néma szünetek, a hezitálások, a nyújtások, az újramegzédek, az ismétlések és a töltelékszavak. A téves kivitelezés jelenségei a nyelv szabályainak mondanak ellent, tehát ebben az értelemben hibák. Ide tartoznak az elszólások, a nyelvbottlások, a „grammatikai” és lexikai hibák, téves szótalálások, a változtatások és „a nyelvem hegyén van” jelenség. Amíg egy szó megismétlése a spontán beszédben megakadásjelenség ugyan, de a hallgatónak a feldolgozásban nem okoz különösebb problémát, addig egy köznap értelemben vett nyelvbottlás, illetőleg annak korrekciója hatással van a hallgató dekódolási folyamatára. A hallgató szempontjából is indokolt tehát, hogy két eltérő csoportot különítsünk el.

A szakirodalmi adatok szerint egészséges felnőttek spontán anyanyelvi beszédében az elhangzó közlések mintegy harmadát teszik ki a néma szünetek, a hezitálások és ezek kombinációi. Goldman-Eisler szerint (1968) a beszélő minden ötödik szó után szünetet tart, ha képről mesél, míg spontán történetmondásokban minden hetedik-nyolcadik szót követően fordul elő szünet. Japán spontán beszédet elemezve 25%-ban, francia politikai beszédekben 24,5–50%-ban, dialógusokban pedig 32%-ban regisztráltak szüneteket (Duez 1982; Misono–Kiritani 1990). A hibák gyakorisága jóval kisebb, mintegy 1000 szövegszóra esik 1-2 nyelvbottlás, illetőleg elszólás. A mindenkori beszédtempó, valamint az izgalmi állapot ezt az előfordulási értéket növelik (Motley 1985). A szünetek hossza, gyakorisága, típusa, illetőleg a hibák aránya az egyes beszélőknél nagyon különböző lehet. Harminckét horvát beszélő összesen tizenkét párbeszéd anyagában elemezték az önkorrekciót a beszéd folyamán, vagyis azokat az ismétléses jelenségeket, amelyek a beszéd folyamatosságát megakasztották (Horga 1997). Azt találták, hogy az önkorrekciók átlagosan 42 másodpercenként fordultak elő (s ehhez járultak hozzá a néma és a kitöltött beszéd-szünetek).

A beszélők a folyamatosság rovására is átszerkesztik a közléseiket. Ez igen gyakran eredményez valamilyen megakadásjelenséget. Ha a beszélő megakad, akkor az 1. ábrában szemléltetett stratégia szerint jár el, bár a hibát követő „folytatásban” nem mindig valósul meg a javítás (Levitt 1983, 45).

1. ábra
A megakadásjelenség és a folytatás a közlésben

A folytatás szakaszában a javítás esetleges. Ennek az az oka, hogy a beszélő nem mindig veszi észre az elkövetett hibát, illetőleg ha észre is veszi, nem minden esetben javít. A beszédproduktív folyamat sajátosságából adódik az is, hogy a korrekciók néha oly mértékben önkéntelenek, hogy a beszélő annak sincs tudatában, hogy a hibajavítást azonnal elvégezte. A hibák egy része a jelenség természetéből adódóan nem is korrigálható (ilyen a szünet vagy az ismétlés), más része pedig éppen a javítás következtében válik megakadássá (ilyenek a módosítások, változtatások). A levitt stratégia tehát azokra az esetekre vonatkozik, amikor a korrekciós folyamatok működésbe lép(het)nek, de a javítás vagy megtörténik, vagy nem (a szerkesztési szakaszban ilyenkor az esetek döntő többségében szünet tapasztalható).

A beszéd közben előforduló hibák gyűjtése és elemzése sokkal régebbi a pszicholingvisztikában történő tárgyalásuknál. Az első ismert nyelvészeti munka, amely a nyelvbotlásokról szól, egy Al-Ki-sa'i nevű arab nyelvész nevéhez fűződik, és a 8. században publikálták (Berko Gleason–Bernstein Ratner 1998). Az első nagy gyűjtemény – mai szóval korpusz –, amely beszéd közben ejtett hibákat tartalmazott, több mint tíz évszázad múlva, 1895-ben jelent meg (Meringer–Mayer), és 8000-nél több adatból állt. A spontán beszéd közben elkövetett gyakori nyelvbotlásairól vált híressé William A. Spooner, anglikán lelkész, aki az Oxfordi Egyetem Új Kollégiumának volt az igazgatója 1903-tól 1924-ig. A vezetéknévéről köznevesült „szpúnerizmus” (spoonerism) általában a szavakon átívelő hangfelcserélésekre utal.

A megakadásjelenségek egyes típusainak előfordulása nagyon különböző, ezért a nagy korpuszok megfigyelésen alapuló adatgyűjtések eredményei. Noha ez a módszer az egyes típusok azonosítására és elemzésére kiválóan alkalmas, a módszer lényegéből adódóan két oknál fogva is problematikus. Nem ismerjük, hogy miként járulnak beszédészlelési és emlékezeti tényezők a vizsgált hiba azonosításához, illetőleg gyűjtéséhez (vannak ugyanis jobban észrevehető, könnyebben felidézhető hibák). Másfelől az adatgyűjtés úgynevezett mintavételezése nem szisztematikus, vagyis az adott beszédhelyzet és az egyén(ek) függvényében nagy eltérések lehetségesek (minderre már Fromkin 1973 is felhívja a figyelmet). Mindezek miatt a korpuszok csak óvatos becléssel alkalmasak például az egyes típusok előfordulási gyakoriságának a vizsgálatára.

Az angol beszédből gyűjtött nyelvbotlások két legnagyobb gyűjteménye az UCLA-korpusz, ez 4200 adatot tartalmaz (Fromkin 1988) és az MIT-korpusz (Shattuck-Hufnagel 1986; Garrett 1988). Egyikük sem éri el azonban Meringer mintegy 8000 adatból álló gyűjteményének nagyságát. A magyarra vonatkozóan a jelen elemzések alapját egy közel 2000-es, spontán beszédből gyűjtött megakadásjelenségeket tartalmazó anyag adja (a szerző saját gyűjtése). Ennek az adathal-

maznak több mint a fele megfigyeléses gyűjtés eredménye, míg a negyede rögzített spontán beszédben előforduló megakadásjelenség. A korpusz maradék negyede kísérletekből származó adat (egyetlen típusra, a lexikális előhívás problémájára vonatkozóan). A gyűjtemény nagysága és az eltérő gyűjtési módszerek lehetőséget adnak a tudományos igényű osztályozás elvégzésére (itt most eltekintünk a szünettípusok és a töltelékelemek elemzésétől, előbbiekre vö. Menyhárt 1998; Gósy 2000, utóbbiakra vö. Keszler 1985). Az adatok osztályozásának szempontja az volt, hogy a produkciós folyamat mely szintjén vagy mely szintjei között, illetőleg milyen művelet végrehajtásakor következett be a zavar.

A megakadásjelenségek tipológiája

Az elemzést megelőzően vázlatosan áttekintjük a beszédprodukciónak ma legelfogadottabbnak tekinthető modelljét (Levelt 1989). A beszélést egyrészt az átadásra szánt gondolat megtervezése, másrészt az annak megfelelő aktuális nyelvi forma hozzárendelése előzi meg (magyar spontán közlések grammatikai elemzésére: Keszler 1983). A kettő rendszerint olyannyira egyszerre zajlik, hogy a beszélő nincs is tudatában a kétféle folyamatnak. A mikrotervezés során a beszélő az egyes beszédaktusokat nyelvi formába teszi, megkezdi a lexikális egységek válogatását a mentális lexikonból, és bizonyos időrendet tervez meg az elhangzásra vonatkozóan. A makrotervezés tehát szorosabban kapcsolódik a szándékhoz; a mikrotervezés pedig már jóval pontosabban definiálja a kiválasztott, használandó nyelvi szerkezeteket. A szemantikai szerkezet az a tartalom, amit a beszélő közölni szándékozik. Ez utóbbi jelenik meg a szintaktikai és a fonológiai struktúrák közvetítésével. Bizonyos alapstratégiák működése biztosítja a beszédprodukciónak sikerét, ezek a transzformációs szabályok, amelyek szoros kapcsolatot tartanak a tárolt (nyelvi és beszéd-) elemekkel. A fonológiai szabályok érvényesülését követően létrejön a fonetikai struktúra, amely az artikulációs gesztusok megformálását készíti elő. Megtörténik a beszédhangsorozatok kiejtése, amelynek eredménye az az akusztikai jelsorozat, amelyet a hallgató dekódol.

A hibás működés következtében létrejövő megakadásjelenségeket aszerint osztályozzuk, hogy a beszédprodukciónak mely szintjéhez vagy szintjeihez volt köthető a zavar eredete. Így nyolc típust különítettünk el:

1. a fogalmi szinthez köthetők: freudi elszólás, malapropizmus;
2. a nyelvi tervezés szintjéhez köthetők: grammatikai összehangolatlanság, kontamináció;
3. a lexikális hozzáféréshez köthetők: téves szótalálás, „a nyelvem hegyén van” jelenség (a lexikális előhívás problémái: LEP-jelenségek), változtatás;
4. a fonológiai tervezéshez köthetők: fonológiai nyelvbtlások;
5. a lexikális hozzáférés és az artikulációs tervezés összehangolatlanságából adódó megakadásjelenségek: újraindítás, nyújtás, szünettartás a szóban;
6. az artikulációs tervezéshez köthetők: a sorrendiség problémája (anticipáció, perszevezetés, metatézis);
7. az artikulációs tervezés és kivitelezés összehangolatlanságából adódóak: egyszerű nyelvbtlások;
8. több tervezési szintre visszavezethető hibák

A hibák eredete – ahogyan az a típusok megnevezéséből látható – nem minden esetben köthető egyetlen szinthez. Némely esetben két produkciós működési szint összehangolatlanságából adódik zavar, avagy éppen az egyik szintről a másikra jutás közben történik hiba. A továbbiakban a hiba sajátosságainak, az eredet helyének és okának részletes elemzése, valamint mindezek tükré-

ben a beszédprodukciónak a folyamat működésének tárgyalása következik. (A példákban három ponttal jelöltük a beszélő szünettartását.)

1. A fogalmi szint működésével kapcsolatos problémák az asszociációk aktív folyamatainak eredményei. Kitűnő példa erre a következő: *mint mikor azt mondjuk, hogy Lehel kürtjével betörte Jászberény kapuját ... fenét Jászberény.* A *Lehel* szó asszociációjaként megjelent a beszélő tudatában a hűtőszekrény, amely aktiválta a gyártó helyiséget, *Jászberényt*, s ezt szándéka ellenére ki is mondta. Ezeknek a hibáknak a nagy része úgynevezett freudi elszólás. Az elszólások olyan közlések (közlésrészek), amelyeket a beszélő nem szándékozott elmondani, s amelyek ezért általában kellemetlen helyzetet teremtenek. Például: *A múlt században találták ki és azóta is virágzik mint forma a korlátolt feleségű... felelősségű társaság* vagy (két egyetemista beszélget) *lehetne ebből egy szex-szemi ő egy szakszeminárium.* Az elszólás tudományos igényű tanulmányozása a 20. század elejére nyúlik vissza (vö. Wundt 1911); népszerűvé Freud tette, és a „tudatalatti” gondolat egyfajta megjelenéseként értelmezte (1924/1973). Nem véletlen, hogy első elemzői neurológusok voltak.

A fogalmi szint működéséhez tartozik az a jelenség, amely döntően a hallgató szempontjából megvalósuló „üzemzavar”, mivel a beszélő általában nincs tudatában a hibának. A malapropizmus kifejezés Mrs. Malaprop nevének köznevesült változata. A hölgy Sheridan angol drámaíró (1751–1816) *A riválisok* című színdarabjának félművelt hősnője. Beszédére jellemző a hibás jelentéssel használt – főleg idegen – szavak gyakori előfordulása. A pszicholingvisztikában a malapropizmus kifejezést általában a szótévesztésre használják. Felfogásomban azonban az eredeti fogalmat alkalmazom arra a helyzetre, amikor a beszélő egy szónak – tévesen – más jelentést tulajdonít (ez leggyakrabban idegen szó, de más, akár archaikus szó is lehet). Például: *és a pilóta kapitulált* (ti. katapultált) vagy *most nem tudom restaurálni a párbeszédet* (ti. rekonstruálni). A szoros értelemben vett malapropizmust meglehetősen nehéz biztosan felismerni, hiszen a hallgató nem tudhatja, hogy a beszélő valóban téves jelentést kapcsolt egy hangsorhoz avagy csupán – például a fonetikai hasonlóság miatt – hibás szót aktivált. A korrekció elmaradása utalhat ugyan a jelentés nem megfelelő használatára, de nem kétséget kizáróan jelzi azt. A malapropizmusok arányának becslése ezért jóval nehezebb a többi megakadásjelenségénél.

2. A nyelvi tervezés formai részének üzemzavara egyfajta grammatikai összehangolatlanságot eredményez. Az anyanyelvét használó beszélő mentális nyelvtana lehetővé teszi ugyan a szükséges formák és szerkezetek alkalmazását, a beszéd spontaneitásának következtében azonban az alkalmazási műveletek mégsem tökéletesen valósulnak meg. Az ok többféle lehet. Hibás forma jön létre, ha a közölni szándékozott tartalom többféle nyelvi formában is aktiválódik, és a beszélő mindkét aktivációt fenntartja. Például: *akik ebben a területen összejönnek* (ti. ezen a területen) vagy *nyelvészetiileg próbálunk a lehető legjobbat ajánlani* (ti. próbáljuk) vagy *összeáll a magyar történelem főbb mozzanatai* (ti. összeállnak) vagy *az iménti hanghíabért elnézést kérjük* (ti. kérünk) vagy *a politikával kapcsolatos szavakat és a tudomány fejlődésével vonatkozóakat is* (ti. fejlődésére). Utólagos elemzéssel természetesen nem mindig lehet megállapítani, hogy melyek voltak a „versengő” szerkezetek vagy formák. A grammatikai összehangolatlanság – gazdag morfológiájú nyelvben, mint a magyar is – a morfémaszinten is jelentkezik, mint az *és nekiknek kellett ... észrevenni* példában. Itt a versengő formák: a *nekik* névmás, illetőleg a mögöttes főnév + részeshatározórag aktiválásának eredményeként létrejött *nekiknek* alak.

Egyidejűleg aktiválódott versengő szerkezetekre vezethetők vissza a kontaminációk, azaz a szó- és szerkezetvegyülések. A beszélő mentális lexikonában a szándékozott tartalomnak megfelelő két forma is aktiválódik, de a tervezési folyamat során egyik sem kap elsőbbséget, s az eredmény egyfajta keveredés lesz. Ez a keveredés létrejöhet egyetlen szón belül is, mint *egy porsó sört kérek* (pohár, illetve korsó). Példák a szerkezetvegyülésre: *elmentünk vidékre két koncertet*

játszani (ti. koncertet adni, illetve játszani) vagy *nagyon rám szorul, hogy segítsen* (ti. rászorulok, illetve rám fér) vagy *a cipője is egy kicsit túlmétere ... méretes* (túlméretezett, illetve méteres).

3. A mentális lexikon aktiválásához kapcsoltuk azokat a hibajelenségeket, amelyek a **lexikális hozzáférés** folyamatában jöttek létre (a lexikális előhívás problémájára részletesebben: Gósy 2001). Az egyik típus a téves szótalálás, amelynek elemzése azt mutatja, hogy a hozzáférési folyamat látszólag jól működik, valójában azonban egészen más szót aktiválunk, mint amit mondani szándékoztunk. Felfogásunkban ez tehát nem azonos a malapropizmussal, és azt jelenti, hogy a beszélő a hangalaki, tehát fonetikai hasonlóság következtében egy másik szót aktivál és mond ki részben vagy egészen, amelynek a jelentése azonban általában teljesen más, mint az ejteni szándékolt szőé. Például: *ne ragassz ... radírozd ki!* vagy *ebben az önkéntes csoportosításban ... önkényes csoportosításban* vagy *katonák, akik rendszerint jelentettek* (ti. rendszeresen) vagy *ez a kórus hangképzés ... kóros hangképzés* vagy *tudsz Kazahsztán ... kanasztázni?* vagy *csak hetekkel később került konténerbe karanténba* vagy *nekem se szimpatikus, se ellenséges nem volt a figura* (ti. ellenszenves) vagy *és vette át a tolmácsképző vezetőjét* (ti. vezetését). Előfordul, hogy nem a fonetikai hasonlóság, hanem az adott szerkezet magyarázza a tévesen aktivált szót, például *te pályát választottál* *ő tévesztettél*. Ritkán a kiejtett szónak semmilyen kapcsolata nincs a közléssel (s a beszélő rendszerint nem is tud okot adni az előhívására), mint a következő példában: *vigyázz, csörög a nyakendőd* (ti. a mobiltelefonod). A korrekció megléte vagy elmaradása csupán a tudatosság mértékéről, illetőleg a beszélő egyéni önellenőrzésének sikerességéről ad információt. A jelenségről irodalmi adatunk is van, amely Illyés Gyula Kháron ladikján (Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest 1969, 20) című kötetében található:

„– A *pizsamák!* Hol vannak? – A telezsúfolt kamrában kutatok, sietősen, hajnali ötkor; vonatához indulás előtt. – Miféle pizsamák? – A két ötliteres! – Pizsamák?! – a mindig türelmes, kedves gyógypedagógus hangsúlyában csodálkozás csendül. Ismerjük az ingerült kézmozdulatot, mellyel mi magunk legyintjük le ostobaságunkat. /.../ – A *demizsonok!*” (A dőlt kiemelés tőlem. G.M.)

Ezek a hibák alátámasztják a mentális lexikon felépítésére vonatkozóan azt az elképzelést, hogy létezik egy fonetikai hasonlóságon alapuló elrendezés, s adott esetben ez könnyebben hozzáférhető, mint a szemantikai alapú. Ugyanezt igazolják a fonetikai alapú szóasszociációs kísérletek eredményei (a magyarra vö. Gósy 1998b), valamint a lexikális előhívás problémájának másik típusa, a „nyelvem hegyén van” jelenség elemzésével tapasztaltak (vö. Gósy 2000). Valószínűleg nincs olyan ember, aki ne élte volna már át azt a bosszantó élményt, hogy ki akar mondani egy szót, de sehogyan sem jut az eszébe. Leggyakrabban akkor tapasztaljuk, ha egy nevet akarunk kiejteni, s bár pontosan tudjuk, hogy kire vagy mire gondolunk, mégsem sikerül a kérdéses szót kimondanunk. A „nyelvem hegyén van” jelenséget ’átmeneti szótalálási nehézségként’ is definiálják (vö. Oblér-Gjerlow 1999), ami arra utal, hogy vannak gyakorivá, sőt állandóvá váló szótalálási problémák. Ezek olyan organikus zavarok következményei, mint az afázia és a demencia. A jelenség vizsgálati eredményei ismételtelen azt támasztják alá, hogy az azonosan kezdődő, „fonológiaiilag listázott” szavak azonos blokkban vannak tárolva az agyunkban (Fromkin 1973). Levett beszédproduktions modellje (1989) jól szemlélteti a „nyelvem hegyén van” jelenség létrejöttének helyét, s egyben magyarázatot is szolgáltat rá. A szóaktiválás folyamatában a lexikális kiválasztás a lemmaszinten történik, majd a fonológiai kódolás kapcsolódik a lexémaszinthez. A lexikális válogatás tehát szemantikai vezérlésű, a fonológiai kódolás pedig a kiejthető fonetikai jellemzők létrehozását jelenti minden egyes szó esetében. Ez az átmeneti szótalálási nehézség tehát a lemma- és a lexémaszint közötti folyamatmegszakadás. A beszélő tudja a jelentést (a fogalmat), a szó nyelvspecifikus morfológiai sajátosságait (ige, főnév, egyes szám, többes szám, nem stb.), a kiejtés azonban a lemma- és a lexémaszint között blokkolódik. A lexémaszint valamilyen mértékű aktiválódására utal az, hogy nemegyszer a keresett szó szótagszámát, ritmusát, gyakran egy vagy több, rendszerint a szókezdő beszédhangokat is fel tudjuk idézni. A teljes szó fonetikai formájához azonban nem érünk el.

A lemma- és a lexémaszint egyaránt nyelvspecifikus, mindkét aktiválási folyamat az adott nyelvre jellemző sajátosságokat mutatja. Például (félkövérrel jelöltük a keresett szót): *csonk csönk csonkosult csökevényesedett, na korcsosult* vagy *vigyázz, leesik az i ii i .. verejtékcsepp, izzadságcsepp* vagy *billen bölint billog... bicsaklik...ficamodik... megbicsaklik .. megvan, megbotlik* vagy *kéne vennem egy ő fregoli ő piramis ő egy karnist*.

A nemzetközi szakirodalomban a változtatást, illetőleg módosítást nem feltétlenül tekintik megakadásjelenségnek. Ha hibás indításnak tekinthetők, akkor egyértelműen megakadások. A spontánbeszéd-felvételek elemzése azonban meggyőzőtt arról, hogy – függetlenül a szó kiejtésének befejezésétől vagy a szó(csonk) és a módosított változat között eltelt időtől –, minden változtatás kétséget kizáróan megakadásjelenség. Különösen feltűnő ez a gazdag morfológiájú magyar nyelv esetében, mivel nemcsak a szótó, de a toldalékok is módosíthatók mint a spontaneitás természetes velejárói. A változtatás vagy módosítás tehát vagy a szóválasztásban, vagy a grammatikai/szintaktikai forma hozzárendelésében jelentkezik. Példák a lexikai változtatásra: *csak egy feleletválaszt ... csak egy eldöntendő kérdés* vagy *a legkülö ... legnélkülözhetetlenebb*, példák a formai változtatásra: *hívjál fel, itthon vagyunk mind a három ... hárman és várunk* vagy *azt nem tudom, mesélted-e ... meséltem-e* vagy *akusztikai paramétereket vizuálisan megjelenítő ... megjelenítjük*.

4. A fonológiai tervezés és a kivitelezés összehangolatlanságából adódnak a fonológiai nyelvbtlások. Két altípusra oszthatók. Az egyikben a magánhangzó-harmónia szigorú érvényesítése, esetenként túllátalánosítása, a másikban az úgynevezett antiharmonikus jelenségek (vö. Siptár–Törken-czy 2000, 73) figyelhetők meg. A magánhangzó-harmóniára törekvés hibát eredményez akkor, ha azt a nyelvspecifikus fonológiai szabályok nem írják elő. Feltehető, hogy a fonológiai szinten megtörténik a helyes tervezés, de az artikuláció során még „homogénebb” válik a hangsor. Egyfajta túllátalánosítás történik, bár nem egy esetben más tényezők hatását sem zárhatjuk ki. Például: *hogy a huradó ... híradó* vagy *és találjon valami ondokot* (ti. indokot) vagy *lehet, hogy ötszáz évenként van ilyen tuszai, tiszai árvíz* vagy *az időtartam idősebb korban megnyil ... megnyílik* vagy *nem volt ilyen célú kutatás* vagy *ezek a kategóriák keverednek* vagy *és ott lehetett volna lövegelni ... lovagolni*.

Nemegyszer kérdéses, hogy a harmónia, illetve a túllátalánosítás, avagy a megelőző toldalék hatása okozza a hibát egy adott szerkezetben, mint *ketten innénk ... innánk* vagy *a térnek, a síknek a kihasználását* (ti. síknak). Sajátosak azok az esetek, amikor a magánhangzó-harmónia nem a veláris és palatális magánhangzók mentén zajlik, hanem az ajakműködés szerint, tehát a kerekégségi harmónia túlérvényesülése következik be: *eredményekkel is büszkél büszkélkedhet*. Itt is felmerülhet azonban a megelőző szó (az *is*) magánhangzójának hatása. A magánhangzók artikulációjának közeledése a nyelv függőleges mozgásának irányában is megtörténhet, például *a homani humanitárius egyesület* vagy *és bele tud kokka kukkantani*.

Íde soroltuk azokat a hibázásokat, amelyekben a magánhangzó-harmónia nemcsak szón belül, hanem szavakon átvélve is érvényesülni látszik, mint például *az egy főre jutó jutó természetés* vagy *le vannak futyulva* (ti. füttyülve) vagy *pisilni tud ... a vécén*. Ezekben az esetekben természetesen nem zárhatjuk ki a perszeverációs folyamatok működését sem.

A homogén gátlás következményeként értelmezzük az antiharmonikus jelenségeket, amikor a kötelező magánhangzó-harmónia vagy az illeszkedési szabály megvalósítása ellen vét a beszélő. Példák: *utolsó pillanatban előztuk előztük meg* vagy *a túlteniült ... túltanult válaszok* vagy *az is koccanésos baleset* vagy *ahhoz képest, hogy nő vagy, nem vagy annyira büta* vagy *akusztikai elemzésben ... elemzésben* vagy *ha kaphatnénk ... kaphatnánk egy szép dalt* vagy *a hituk miatt* (ti. hitük).

5. A lexikális hozzáférés és az artikulációs tervezés összehangolatlanságából adódó megakadásjelenségek egyik jellegzetes típusa az újraindítás. A lexikális hozzáférés megtörténik ugyan, de az artikulációs szakaszban a beszélő elbizonytalanodik, az automatikus önkontroll „veszélyt” jelez, ezért az artikulációs folyamat megszakad, majd újraindul. Az újraindítást rendszerint néma szünet előzi meg, amelynek hossza változó. Jellegzetes, hogy az automatikus önkontroll

működésének függvényében az artikuláció megszakadása a hangsor különböző pontjain előfordulhat, akár már a kezdő beszédhang kimondását követően is. A megszakadások azonban szinte kivétel nélkül szótaghatáron jelentkeznek, az is előfordul, hogy a befejezetlen szót megelőző szót ismétli a beszélő. Például: *sz ... szivárvány* vagy *pi pillér* vagy *jó napot kívánok kedves ha hallgatók* vagy *tartozik a zongoráért, amelyet au ... augusztusban vett* vagy *elektroni elektronikus* vagy *a feltételeze ... a feltételezett szó eredetileg* vagy *ami amilyen örömök* vagy *nyelvoktatás ... nyelvoktatásban* vagy *vannak még természetes ... természetesen más*. Az újraindítás többszörös is lehet: *a szűk szűk szükségessé teendőkről*.

Az artikuláció megszakadása a szótalálás pillanatnyi bizonytalanságának a következménye. Feltételezhetjük, hogy az első hang artikulációját követő szünet utalhat „a nyelvem hegyén van” jelenségre, tehát arra, hogy a beszélő eljutott a lemmaszintre, de nehezen jut tovább a lexémaszintre. Az első szótag ejtését követő újrakezdés is lehet LEP-jelenség eredménye, de lehet bizonytalanság is, míg a többedik szótagot követő megszakadás és újraindítás nagy valószínűséggel a beszélő elbizonytalanodásából adódik. A kimondás közben kétsége támad afelől, hogy a lexikális hozzáférés során valóban a szándékozott vagy a legmegfelelőbb szóhoz jutott-e el. Azok a példák, amelyekben a megszakadás és újraindítás közvetlenül a toldalékmorféma előtt következik be, felvetik annak a lehetőségét, hogy nem a szótó, hanem a toldalékmorféma keresése, illetőleg az azzal kapcsolatos bizonytalanság okozta a megakadásjelenséget. Az a tény, hogy a megszakadás az artikuláció különböző időpillanatában létrejöhet, arra utal, hogy az ellenőrzési folyamat akkor lép közbe, és állítja le a folyamatot, amikor a szó aktiválása oly mértékben előrehaladott, hogy a hibalehetőség felmerül, tehát az önmonitorozás nem azonos idejű. Éppen ez az időbeli eltérés okozza azt, hogy vannak, akik a beszélőnek ezt a – tulajdonképpen egy belső beszédmegértésen alapuló – önellenőrzését nem is tartják lehetségesnek (vö. Harley 2001).

A spontán beszéd elemzése azt mutatja, hogy szünet nemcsak két szó között, hanem egyetlen szón belül is létrejöhet, ez leggyakrabban néma szünet, ritkábban hezitálás. Ezeknek a szüneteknek az időtartama legalább annyira változó, mint a szavak közöttieké. Az ok ismételtelen a lexikális hozzáférés bizonytalan működése avagy szótalálási nehézség. Példák: *nyoma...tékosító* vagy *amely .. nek célja* vagy *meg ... alkotására* vagy *az alsó fokú nyelvoktatás leg hm eredményesebb*. Ha a szóban előforduló szünet a kiejtendő szó felépítését tekintve nem szótaghatáron jön létre, akkor a beszélő a folytatásban kivétel nélkül a teljes szótagot ejti ki, vagyis megismétli az utolsó beszédhangot, például *ebből ki hány éves .. sen vásárol* vagy *szós ... statisztikája*. Ez ismételtelen a szótag nagyságrendű tervezést igazolja.

Az újraindítás, illetőleg a szó artikulációja közben tartott szünet jelenségéhez hasonló a nyújtás, amikor a lexikális hozzáférési problémát a beszélő a kezdő hang időtartamának túlzott megnövelésével próbálja feloldani, miközben az önellenőrzés vagy a lexikális keresés folyamatos. Például: *mmmost akkor nézzük* vagy *az már szszszszóba került*. (Egészen más oka van a szóvég nyújtásának, az általában a gondolkodási szünetet helyettesíti.)

6. Az artikulációs tervezéssel kapcsolatosak azok a megakadásjelenségek, amelyek a sorrendiséggel függenek össze. Három fő típusra oszthatók: anticipációk, perszeverációk és metatézisek. Az anticipációk esetében egy későbbi elem korábban jelenik meg a kiejtésben a hangsor legkülönbözőbb helyein. A visszahatas akár szón is átívelhet. Az anticipációs típusú hibák a „jó” hibák, mivel a tervezés előrehaladtára utalnak, míg a perszeverációk az úgynevezett „rossz” hibák, mivel ezeknél egy korábbi elem tartósan megmarad, és hat az időben később következő elem artikulációs tervezésére. Ezáltal mintegy visszahúzza, késlelteti, végeredményben megakasztja a működést. Példák az anticipációs hibákra: *az anyakönyvekbe belepin ... belepillantva* vagy *hoztam egy fekenye áfonyadzsemet* vagy *behívta máci .. másik páciensét* vagy *és a baszk szepata szeparatista szervezetek* vagy *a feleség olyan síros sérü ... súlyos sérüléseket szenvedett* vagy *ez egy nagyon röm ... remek ötlet* vagy *zivatar, jeges eső, felsző ... felhőszakadás várható* vagy *a nyerek ... nyerek ... a*

gyerek nyekkenésére azonban felébredek vagy katya ... kacska, kutya vagy körülbelül nyolcvanede ... nyolcvanezer adatot tartalmaz. A gyűjtött anyagban ritkábbak a magánhangzókat ért sorrendiségi változások, ez nyilvánvalóan a magánhangzók kisebb számával van összefüggésben.

A perszeverációk valamivel kevésbé gyakoriak, de ugyanúgy megjelenhetnek egyetlen szón belül, avagy szón átívelve is, példák: *a Gábor hozta viszte ... vitte a híreket* vagy *szöveg szörkesztés* vagy *országosan is kiéptik* vagy *egy különleges irányzatot közet követ* vagy *ki meri mondani, ami a szimén szívéen van* vagy *a beszédfelismerő használatán muk ... múlik* vagy *hűvösebb lesz az idő*. Előfordul, hogy egy korábban megjelenő toldalék megismétlődik a következő szón, mint *duplájára, harmadára nőtt* (ti. harmadával nőtt). Kísérleti helyzetben előidézett sorrendiségi hibákat vizsgáltak magyar beszélőkkel. A beszédhangok és a szavak szintjén anticipációs (pl. *Dani drága* helyett *Drani drága*), perszeverációs tévedéseket (*grillje* helyett *grirje*), hangbetoldásokat és cseréket találtak (Huszár 1998).

Sorrendiségi hiba a metatézis vagy hangcsere, illetőleg az egyéb cserék, morféma- és szóeltolások. Létrejöhet egyetlen szón belül, szavakon átívelve, jelentheti szavak, sőt morfémák felcserélődését is. Szóban előforduló metatézisek: *majd igadozunk hozzá* (ti. igazodunk), vagy *az alapvető fogyasztási fogyasztási cikkek*, vagy *orvosok kísérlik meg az elzom elmozdult ízületeket*, vagy *helyrehozhatatlan károtak okoznak* (ti. károkat), vagy *én ezen a volanon vonalon érzem* vagy *a számítógép elepalvai szerint* (ti. alapelvei).

A szavakon átívelő metatézisek a valódi szpúnerizmusok, például úgy *leccik látni* (ti. úgy látszik lenni), vagy *melező ferőleges* (ti. felező merőleges), vagy *egy hatalmas szikra lágör ... szikla rágörgött*, vagy *hézett a názból őö* (ti. nézett a házból), vagy *a kígyó a harkába farap* (ti. a farkába harap), vagy *egy orom ez a főg*, vagy *kaprikát és polbászt* (ti. paprikát és kolbászt).

A toldalékmorfémák is elkerülhetnek szándékozott helyükről, akadnak egyszerű eltolódások és cserék is. A morfémák eltolódása vagy elugrása egy szomszédos szóra nem jár együtt magának a szónak a helyváltoztatásával: *könyörög mégysz te* (ti. könyörögsz még te), vagy *ezzel nem jár jólsz* (ti. jársz jól), vagy *tehát volna még-e bocsánat tehát volna-e még olyan*. Az eltolódás olyan formákat hoz létre, amelyek grammatikailag nem megfelelőek, például igei személyragot kap egy határozószó. A morfémák felcserélődése esetében az érintett szavak kiejtési sorrendje is megváltozik. Példák: *megírtam és elszánásra küldtem* (ti. elküldésre szántam), vagy *jó szolgálval példál ... bocsánat jó példával szolgál*, vagy *és tudni hozok egy példát* (ti. hozni tudok), vagy *betege gyerek lett* (ti. gyereke beteg lett), vagy *van nyomtató a papírban* (ti. papír a nyomtatóban), vagy *az életbe nem vinnék lakást a kutyába ... öö kutyát a lakásba*, vagy *öngyilkossági szándékból ugrott a folyóból a hídra* (ti. hídról a folyóba). Valamennyi (itt nem felsorolt) adatban is a toldalékmorfémák felcserélődése olyan szerkezetben megy végbe, ahol a részt vevő szavak szabály szerint toldalékolhatók lennének a tévesztett módon. Példák a szavak felcserélődésére: *ha itt nagy lesz tér* (ti. ha itt nagy tér lesz), vagy *és félre ne értés legyen* (ti. félreértés ne legyen), vagy *el kellett ven ... mennem venni*, vagy *amikor újrakezd a beteg afá ... az afázias beteg a beszédet*.

A sorrendiséget érintő hiba nemegyszer több szón átívelve jelenik meg. Az iránya is kétféle lehet, anticipációs, illetve perszeverációs típusú. Egy később következő szó előreugrik, például *tizenyolc óra öö nyolc óra tizenhárom perc* vagy *ami az érdekessége ennek a leves ... ennek az egytálételnek, hogy a levest is helyettesíti*. Egy korábban már kiejtett szó újra előkerül, mint *ma éjjel megkezdődik az orosz elnökválasztás az orosz. ... ország távoli részén* vagy *egy hetvenéves főzőembernek az emlékeit olvasom, tudod bele van főzve fűzve a szövegbe*. A szósorrendi hiba úgy is létrejöhet, hogy a szándékolt egymásutániség csak gondolati szinten áll össze, a kiejtésben már csak a hibás változat hangzik el: *Kinek üres a pezsgője?* (a szándékolt kérdés: Kinek üres a pohara, kinek öntsek bele pezsgőt?).

7. Meglehetősen ritkák azok a nyelvbtlások, amelyek a produkciós folyamat legutolsó szakaszában jönnek létre. Ezek az **artikulációs tervezés és a kivitelezés összehangolatlanságából**

adódnak. Létrejöttük oka az, hogy az aktuálisan létrehozott artikulációs mozdulat „megbotlik”. Hiába volt jó a motoros program, a kivitelezés hibás lett. Példák: *nézd mennyi pir ... tiramisut vettek*, vagy *a nemzetközi értéktőzse ő hatása*, vagy *és egy kevésbé vidám trémával... témával is foglalkozunk*, vagy *a János vitéz is kapasz ... katasztrófa volt*, vagy *a mondat kes... kezdeténél ez pont fordítva van*.

8. A spontán beszédben tapasztalt hibák egy része nem köthető egyetlen fenti típushoz (ahogyan azt néhány esetben már az előzőekben is jeleztük). Feltételezhető, hogy ekkor a produkciós tervezési **folyamat több szintjén** igen gyors egymásutánban történik zavar. (Némely esetben a jelenség annyira összetett, hogy biztonsággal nem is határozható meg a produkciós tervezés helye és/vagy a műveletek.) Felvetődik a kérdés, hogy ezek a komplex hibák vajon mennyire függenek egy adott nyelvtől. A vonatkozó szakirodalom kevés figyelmet fordít rájuk. Korpuszomban relatíve sok ilyen megakadásjelenséget találtam. Szavakon átívelő todalékmetatézis, feltételezett perszeveráció, illetőleg fonológiai nyelvbtlás egyaránt megfigyelhető ebben a példában: *azt a tűzt céltam ki magam ... azt a tűzt ... na azt a célt tűztem ki magam elé*. A következő adatok szavakon átívelő, beszédhangokat érintő metatézist, egyszerű artikulációs hibát, illetve perszeverációt/téves szótalálást tartalmaznak: *nekem még van a kesztrényemben szeknyű* (ti. szekrényemben kesztyű) vagy *ezért fázik a hájad* (ti. ezért fáj a hátad). A lexikális előhívás problémája jelentkezett együtt az anticipáció sorrendiségi zavarával ebben a közlésrészletben: *holnap hazok ... hogyok, na hazok ... hagyok itthon pénzt*. A *kar* és a *kéz* szavak kontaminációja érhető tetten a következő mondatban, amelyben még egy anticipáció is előfordul: *széttárják a kazu kerü kezüket*.

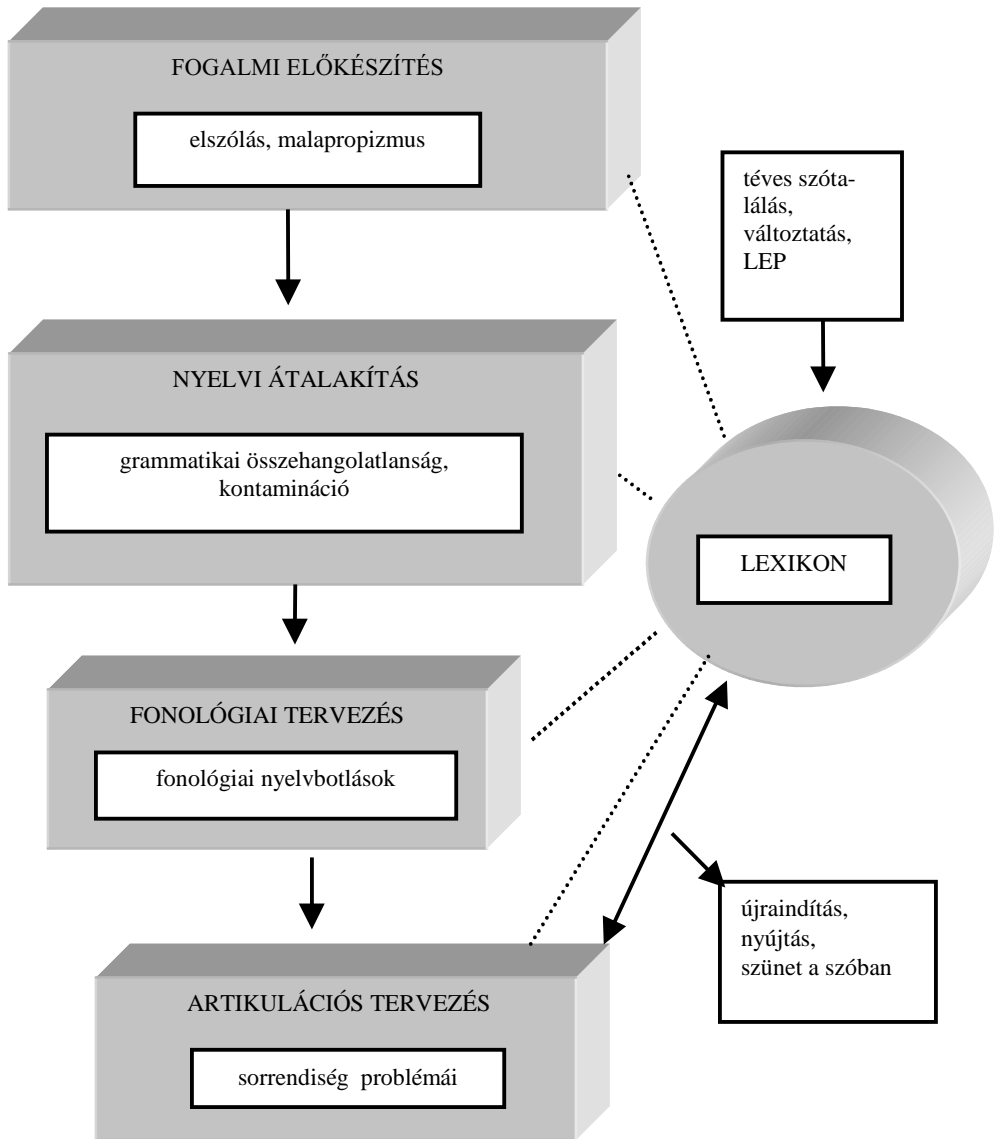
Az elemzett típusokat a beszédprodukció hipotetikus modelljében ábrázoltuk a tervezési zavar keletkezési helye szerint (2. ábra).

Kitekintés

A magyar nyelvi korpuszon végzett megakadásjelenségek elemzésének hasznosságát az eredmények kétséget kizáróan igazolták. A magyar nyelvspecifikus jelenségek vizsgálata és ezek alapján a beszédprodukciós folyamat műveleteinek pontosabb leírása az eddigi ismeretekhez képest továbblépést jelentenek. A spontán beszéd hibáinak elemzése lehetővé tette az eredetük meghatározását, és így azoknak a kölcsönhatásoknak a felismerését, amelyek a produkciós folyamat tervezési szintjei között működnek.

A szótagnak mint a beszédprodukciós és beszédészlelési mechanizmusnak az egységét mind elméletileg, mind kísérletileg, illetve tapasztalatilag igazolták. Saját anyagunk is megerősíti a szótag kitüntetett szerepét. A beszédtervezés azonban hosszabb szakaszokban is történik; szavakban, szerkezetekben, ezt a korrekciós folyamatok is alátámasztják. Ritkábban azonban annak is tanúi lehetünk, hogy a tervezés mozaikszerű, mintha átmenetileg nélkülöznél a rendező elvet. Ennek kitűnő példája a következő: *arra a kérdésre keresse ... ném a választ*. A beszélő nem a szót, nem a szerkezetet ismétli meg a javítási szakaszban, hanem a szóban tartott szünetet követően módosítja a szó grammatikai formáját.

A jelen kutatás eredményei lehetőséget adnak arra is, hogy a megakadásjelenségek tipológiai-ájának felhasználásával a produkciós tervezés további fontos kérdéseit is megvizsgálhassuk. Ilyen kérdés az, hogy vajon nyelvspecifikusak-e a versengési hipotézisben feltételezett formák (és ha igen, milyen mértékben), vagy hogy az aktuális mondatalkotás tervezése mikor milyen nagyságrendben történik. Milyenek a hibák kölcsönhatásba kerülő elemeinek fonetikai, morfológiai és szintaktikai összefüggései? Mennyivel tervezünk előre a közlések létrehozása során? Milyenek az előfordulási arányok az egyes típusok tekintetében?

2. ábra
A beszédprodukciónak sematikus modellje a megakadásjelenségek feltételezett hibahelyeivel

Ezekre a kérdésekre a kutatás további szakaszaiban várunk választ. A megakadásjelenségek korpuszának, a rögzített spontánbeszéd-felvételeknek, valamint a célzott kísérletekből nyert adatoknak az elemzése alapján remélhető, hogy a beszédprodukciónak tervezési sajátosságairól egyre pontosabb ismereteink lesznek.

IRODALOM

- Berko Gleason, J.–Bernstein Ratner, N. (szerk.) 1998. Psycholinguistics. Harcourt Brace. Orlando.
- Crystal, D. 1986. A dictionary of linguistics and phonetics. Blackwell. New York, Oxford.
- Duez, D. 1982. Silent and non-silent pauses in three speech styles. *Language and Speech* 25. 11–25.
- Fábricz Károly 19. Fábricz Károly: A beszélt nyelvi szövegalkotás kérdéséhez. In: *Beszélt nyelvi tanulmányok*. Szerk.: Kontra Miklós. MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest 1988, 76–90.
- Freud, S. (1924/1973): Slips of the tongue. In: Fromkin, V. A. (szerk.): *Speech errors as linguistic evidence*. Mouton. The Hague, Paris 1973, 46–82.
- Fromkin, V.A. (szerk.) 1973. *Speech errors as linguistic evidence*. Mouton. The Hague.
- Fromkin, V.A. (szerk.) 1980. *Errors in linguistic performance: Slips of the tongue, ear, pen, and hand*. Academic Press. New York.
- Fromkin, V. A. 1988. The grammatical aspects of speech errors. In: Newmeyer, F.J. (szerk.): *Linguistics: The Cambridge survey (Vol. II.)*, 117–38. Cambridge University Press. Cambridge.
- Garrett, M. F. 1980. Levels of processing in sentence production. In: Butterworth, W. (szerk.): *Language production. I*. Academic Press. New York, 177–220.
- Garrett, M. F. 1988. Processes in language production. In: Newmeyer, F.J. (szerk.): *Linguistics: The Cambridge survey (Vol. III.)*, 69–96. Cambridge University Press. Cambridge.
- Goldman-Eisler, F. 1968. *Psycholinguistics: Experiments in spontaneous speech*. Academic Press. New York.
- Goldman-Eisler, F. 1972. Pauses, clause and sentences. *Language and Speech* 15. 1972, 103–13.
- Gósy Mária 1998a. A beszédtervezés és a beszédkivitelezés paradoxona. *Magyar Nyelvőr* CXXII, 3–15.
- Gósy Mária 1998b. Szókeresés a mentális lexikonban. *Magyar Nyelvőr* CXXII, 189–201.
- Gósy Mária 2000. A beszédzúnetek kettős funkciója. In: *Beszédkutatás 2000. Beszéd és társadalom*. Szerk.: Gósy Mária. MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest 2000, 1–15.
- Gósy Mária 2001. A lexikális előhívás problémája. In: *Beszédkutatás 2001*. Szerk.: Gósy Mária. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest, 126–43.
- Harley, T. 2001. *The psychology of language*. Taylor and Francis. New York.
- Horga, D.: Samoispjavljanje u govornoj proizvodnji. *Suvremena lingvistika* 23/1–2. 1997, 91–105.
- Huszár Ágnes 1998. Az elszólásvizsgálat egy lehetséges módja. In: *Beszédkutatás '98*. Szerk.: Gósy Mária. MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest 1998, 21–35.
- Keszler Borbála 1983. Kötetlen beszélgetések mondat- és szövegtani vizsgálata. In: *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Szerk.: Rácz Endre és Szathmári István. Tankönyvkiadó. Budapest, 164–87.
- Keszler, B. 1985. Über die Verwendung der Füllwörter. *Annales* XVI, 11–25.
- Levelt, W. J. M. 1983. Monitoring and self-repair in speech. *Cognition* 14, 41–104.
- Levelt, W. J. M. 1989. *Speaking. From Intention to Articulation*. The MIT Press. Cambridge, Mass.
- Lux Gyula (é. n.) 1926 után. *A nyelv (nyelvtudományi tanulmány)*. Athenaeum. Budapest.
- Meringer, R.–Mayer, K. 1895. *Versprechen und Verlesen: eine psychologisch-linguistische Studie*. Göschen Verlagbuchhandlung. Stuttgart.
- Misono, Y.–Kiritani, S. 1990. The distribution pattern of pauses in lecture-style speech. *Logopedics and Phoniatrics* 2. 1990, 110–3.
- Menyhárt Krisztina: Nyelvi meghatározottság a beszédzúnetek észlelésében. In: *Beszédkutatás '98*. Szerk.: Gósy Mária. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest 1998, 47–57.
- Motley, M.T. 1985. *Nyelvbötlések*. *Tudomány* 3, 88–93.
- Obler, L. K.–Gjerlow, K. 1999. *Language and the Brain*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Shattuck-Hufnagel, S. 1986. The role of word-onset consonants: Speech production priming. In: Keller, E.–Moprik, M. (szerk.): *Motorsensory processes*. Erlbaum. Hillsdale, New Jersey.
- Siptár, P.–Törkenczy, M. 2000. *The phonology of Hungarian*. Oxford University Press. Oxford.
- Wundt, W. 1911. *Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte I. Die Sprache*. Engelmann. Leipzig 1911.

SUMMARY

Gósy, Mária

On the origin of disfluency phenomena in the planning processes of spontaneous Hungarian speech

Spontaneous speech is characterised by various types of disfluency phenomena (silent and filled pauses, hesitations, prolongations of parts of an utterance, false starts, repetitions, slips of the tongue, etc.) that are the outcome of a speaker's indecision about what to say next and so show his struggle to achieve control over planning, production, articulation. All types of disfluency provide a useful approach to studying the speech production planning process. This paper aims at creating a typology of disfluencies of Hungarian – based on the author's own empirical data – in order to evaluate the mentally planned (sub)processes for spontaneous utterances.